UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Omstreden Oudheid

De Nederlandse achttiende eeuw en de klassieke politiek

Velema, W.R.E.

Publication date
2010

Document Version
Final published version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Velema, W. R. E. (2010). *Omstreden Oudheid: De Nederlandse achttiende eeuw en de klassieke politiek*. (Oratiereeks; No. 352). Vossiuspers UvA.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:06 Oct 2026

Omstreden Oudheid

Omstreden Oudheid

De Nederlandse achttiende eeuw en de klassieke politiek

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Geschiedtheorie en Geschiedenis van de Geschiedschrijving aan de Universiteit van Amsterdam op donderdag 10 december 2009

door

Wyger R.E. Velema

Vossiuspers UvA

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 352, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 617 9
e-ISBN 978 90 4851 241 6

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inleiding

1795 was het jaar waarin er een definitief einde kwam aan het Nederlandse *ancien régime*. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die opmerkelijke staatkundige anomalie in het grotendeels monarchale Europa van de zeventiende en de achttiende eeuw, werd ontmanteld en vervangen door de revolutionaire Bataafse Republiek.[1] Het enthousiasme over de omwenteling was groot. Weldra werden overal in het land verklaringen van de rechten van mens en van de burger opgesteld en gepubliceerd.[2] In vele steden en dorpen verzamelde de opgewonden bevolking zich rond haastig opgerichte vrijheidsbomen, de symbolen van de nieuwe politieke orde. Dit was het jaar van de triomf van een volstrekt nieuwe en revolutionaire manier van denken. Een gestroomlijnde moderne staat moest de plaats gaan innemen van de oude Republiek, dat voor menig tijdgenoot inmiddels bizarre en Gotische historisch gegroeide samenraapsel van 'afzonderlijke souvereiniteiten, Hertoglijke, Graaflijke, Marquisaatschappen, Episcopale, Kerklijke, Landsheerlijke en Seigneuriale rechten, regalia, feudalia, privelegien, loflijke en welherbragte costumen, usantien, enz.'[3]

Voor de politieke ordening van die nieuwe staat diende vooral geen inspiratie te worden geput uit de geschiedenis, maar alleen uit de door de Verlichting geformuleerde tijdloze natuurlijke en onvervreemdbare rechten van de mens en van de burger. Het verleden had definitief zijn politieke relevantie verloren. De geschiedenis was op zijn hoogst nog bruikbaar als een treurig stemmend verslag van het lijden van de onderdrukte mensheid tot aan de komst van de laat achttiende-eeuwse revoluties. Zo althans luidt de gangbare interpretatie van de Bataafse revolutionaire ideologie. De Bataven, schreef nog onlangs Thomas von der Dunk in navolging van een lange reeks voorgangers, 'poogden niet op basis van de geschiedenis, maar op die van de nuchtere ratio een nieuw staatkundig ideaal uit het niets te scheppen'.[4] Het wil mij voorkomen dat deze vrijwel algemeen geaccepteerde visie op het intellectuele universum van de Bataafse revolutionairen als uitsluitend gebaseerd op 'ahistorische rationaliteit' zo niet onjuist, dan toch zeker hoogst eenzijdig is.[5] Laten we, om mijn bezwaren tegen deze visie wat kracht bij te zetten, eens kijken wat geletterde Nederlanders in het eerste revolutiejaar zoal bezighield.

Op 21 februari 1795 hield Johan Luzac, in heel Europa beroemd door de *Gazette de Leyde*, een afscheidsrede bij het neerleggen van zijn rectoraat aan de universiteit van Leiden, in die dagen nog de belangrijkste universiteit van het land.[6] Burgerschap was het hoogst actuele thema dat deze gematigde hervormer in de chaotische eerste weken van de Bataafse Revolutie aansneed. Hij meende dat het best te kunnen doen aan de hand van een concreet historisch voorbeeld en wijdde zijn betoog daarom aan Socrates. Al in de opdracht aan John Adams van zijn spoedig in het Nederlands vertaalde redevoering bena-

drukte Luzac dat kennis van het abstracte en tijdloze natuurrecht volstrekt onvoldoende was voor een juist begrip van zijn onderwerp. Minstens even belangrijk was namelijk 'het geduurig doorbladeren der Grieksche en Latijnsche Historie-Schrijvers, Redenaars, en Wijsgeeren'.[7]

Dat hij kennis van de klassieke oudheid zo wezenlijk vond, hoeft ons niet te verbazen, want Luzac had niet alleen als hoogleraar de Griekse taal in zijn leeropdracht staan, maar had zich bovendien al jarenlang in het publieke debat doen kennen als een klassieke republikein. Bij zijn aantreden als hoogleraar in Leiden in 1785, midden in de Patriottentijd, had hij zijn gehoor, waarvan hij vermoedde dat het wel vele 'ieverige Voorstanders der Volks-Regeeringe' zou bevatten, met nadruk gewezen op de gevaren van een zuivere democratie, 'dat woest gebied der meenigte, onder 't welke het nimmer der echte deugd aan machtige Vyanden, of der verniste ondeugd aan onverdiende belooningen ontbroken heeft'.[8] Echte vrijheid, zo had de bestudering van de klassieke oudheid hem duidelijk gemaakt, kon alleen bestaan in een gemengde regeringsvorm, in een zogenaamde 'gematigde Aristo-Democratie'.[9]

In 1795 was Luzac nog niet van mening veranderd en herhaalde hij dezelfde boodschap in een wat andere en aan de tijdsomstandigheden aangepaste vorm. Socrates was vooral zo'n exemplarische burger geweest omdat hij zich in tijden van tweedracht en politieke chaos in Athene, veroorzaakt door het steeds verder afwijken van Solons wijze wetgeving en door de daaruit voortvloeiende 'tomeloose vrijheid van het laagste Gemeen', toch niet geheel van het publieke leven had afgewend.[10] Zonder in deze tijd van bedorven zeden politieke ambten te ambiëren, bleef hij desalniettemin zijn medeburgers voordurend een voorbeeld van deugdzaamheid stellen en bleef hij hen eraan herinneren dat er niets boven de wetten en de rechtvaardigheid gaat – ook al moest hij dit gedrag uiteindelijk met de dood bekopen.[11]

Een dergelijke waarschuwing tegen de excessen van de volksregering en tegen politiek geweld was in het geheel niet besteed aan Johan Luzacs neef, de revolutionaire heethoofd Johan Valckenaer, zoon van de eminente klassieke filoloog Lodewijk Caspar Valckenaer.[12] Hij was voorjaar 1795 door de Leidse universiteit binnengehaald als hoogleraar rechten, ter vervanging van de zeer geleerde, maar ook zeer conservatieve Friedrich Wilhelm Pestel.[13] Dat hij zijn politieke benoeming ook echt als zodanig opvatte, maakte Johan Valckenaer voor iedereen duidelijk toen hij op 10 oktober 1795 zijn ambt aanvaardde met een *Redevoering over de plichten van een Bataafsch burger, vooral bij eene staatsomwenteling*. Voor Valckenaer, die tot het selecte gezelschap behoorde dat ook in Nederland de revolutionaire guillotine wel eens wilde horen zoeven, was iedere politieke gematigdheid tijdens de cruciale beginfase van een revolutionaire omwenteling uit den boze.[14] Van een zachtaardige omgang met de aanhangers van het omvergeworpen bestel kon geen sprake zijn. Integendeel,

het oude bestuur moest met wortel en tak worden uitgeroeid. Dat zou iedereen die iets van de klassieke geschiedenis had geleerd moeten beseffen: 'De Romeinen gaven ook geen amnestie (…) aan de aanhangers van Tarquinius. Neen, zij jaagden ze allen weg en kapten de koppen af der beide zonen van Brutus (…) en hunne Republiek heeft meer dan vier eeuwen gebloeid.'[15]

Niet alleen de vervolging van tegenstanders van de nieuwe politieke orde had echter voortreffelijke klassieke precedenten. In zijn rede van 1795 benadrukte Valckenaer vooral dat de Bataafse burgers ook in meer algemene zin de oudheid als een lichtend politiek voorbeeld moesten beschouwen. Zij dienden de in ons vaderland maar al te gebruikelijke bedaardheid en gematigdheid verre van zich te werpen, net als de republikeinen van de oudheid de wapens aan te gorden en, zoals reeds aanbevolen door Cicero, 'die boven alle Romeinen het schoonste voorbeeld van eenen waardigen Burger des Vaderlands was', openlijk en actief partij te kiezen voor de vrijheid. De nieuwe bestuurders van het land konden intussen niet beter doen dan hun gedrag te modelleren naar de politieke daadkracht van Lycurgus, Junius Brutus en Fabius Maximus.[16]

Ook in Amsterdam werd in 1795 natuurlijk nagedacht over de vormgeving van de nieuwe politieke orde. Al op 22 januari had daar de advocaat J.B. van der Meersch bij Felix Meritis een lezing gehouden over de invloed van het volk op het staatsbestuur. Een dergelijke volksinvloed was volgens Van der Meersch bijzonder wenselijk en zorgde meestal voor welvaart en voorspoed.[17] Om zulke aangename gevolgen te kunnen hebben, diende zij echter wel goed geregeld te zijn. Wie precies wilde weten hoe dat moest, kon het beste eens 'met een wijsgeerig oog' naar de oorzaken van de ondergang van de Romeinse republiek kijken. Die republiek was namelijk, behalve door 'eene schadelijke weelde', vooral te gronde gericht door 'eene verkeerde inrigting van den invloed des volks op het bestuur'.[18]

In een uitvoerig betoog liet Van der Meersch vervolgens zien wat de Romeinse republikeinen allemaal fout hadden gedaan. Enerzijds hadden zij de volksinvloed niet ver genoeg doorgevoerd, door bijvoorbeeld de *Senatores* niet door middel van volksverkiezing aan te laten stellen. Ook hadden zij met hun verdeling van de bevolking in '*Patricii* en *Plebeji*' de noodzakelijke republikeinse gelijkheid onvoldoende gewaarborgd. Anderzijds echter was het juist een ernstig gebrek van hun staatsinrichting 'dat de Romeinen in hunne volksvergaderingen verscheidene zaaken zelfs verrigten, welke aan de bestuurders moeten overgelaaten worden'.[19] Uit dit alles dienden de Bataafse revolutionairen lering te trekken. Alleen door de staatsinrichting van de Romeinse republiek nauwgezet te bestuderen en de tekortkomingen daarvan te vermijden, konden zij naar de mening van Van der Meersch een spoedige ondergang van hun eigen nieuwe republiek voorkomen.

De alomtegenwoordige en omstreden oudheid

Deze drie voorbeelden kunnen, zo wil het mij voorkomen, slechts tot één conclusie leiden. De Nederlanders die in het jaar 1795 hun jonge revolutie van politiek commentaar voorzagen, waren geenszins uitsluitend in de ban van een 'ahistorische rationaliteit.' Zij waren, net als hun Amerikaanse en Franse tijdgenoten, minstens net zozeer in de ban van de klassieke oudheid.[20] Daarmee toonden zij zich waardige opvolgers van hun achttiende-eeuwse voorgangers, in wier politieke discours de klassieke oudheid ook altijd een vanzelfsprekende aanwezigheid was geweest. Het mag hoogst opmerkelijk heten dat dit zeer wezenlijke element in de Nederlandse politieke cultuur van de achttiende eeuw tot nu toe door historici grotendeels is genegeerd of voor irrelevant is gehouden.[21] Dat misverstand hoop ik met mijn betoog van vandaag recht te zetten.

Dat de oudheid in het Nederlandse politieke denken van de achttiende eeuw zo'n belangrijke rol speelde, hoeft ons in het geheel niet te verbazen. Allereerst niet, omdat de klassieken zeer prominent aanwezig waren in het onderwijs. Leerlingen van de Latijnse scholen, waar tot in de negentiende eeuw de in 1625 opgestelde School-Orde van de Staten van Holland en West-Friesland vrijwel ongewijzigd werd gevolgd, werden, niet altijd tot hun onverdeelde genoegen, ondergedompeld in de 'Latinomanie'.[22] In de woorden van J. Wille: 'Men sprak, hoorde, las, memoriseerde, paraphraseerde, declameerde, oreerde, schreef, dichtte, bad – Latijn.'[23] Ook aan de universiteiten speelde de bestudering van en de overdracht van kennis over de klassieke oudheid een hoofdrol.[24] De Nederlandse achttiende-eeuwse elite kon, kortom, lezen en schrijven met de oudheid.

In de loop van de achttiende eeuw kwam daar bovendien nog een nieuwe en belangrijke ontwikkeling bij. De eeuw van de Verlichting was, ook in de Republiek, de eeuw van de groei van de publieke sfeer.[25] De communicatie in die publieke sfeer verliep, heel anders dan in de *respublica literaria*, niet in het Latijn of zelfs het Frans, maar in het Nederlands. Dat had ook gevolgen voor de manier waarop kennis over de klassieke oudheid werd verspreid. Steeds vaker ging dat namelijk in de eigen taal. De nieuwe spectatoriale tijdschriften, die zo'n wezenlijk onderdeel van de verlichte cultuur waren, stonden vol met beschouwingen over en verwijzingen naar de oudheid. Belangrijke buitenlandse bijdragen aan de studie van de klassieken, van Montesquieu tot Barthélémy, werden vertaald in het Nederlands.[26] De geschiedenis van de oudheid werd bovendien behandeld in oorspronkelijk Nederlandstalige werken, zoals A.J. Verbeeks *Historie der Spartanen* en Martinus Stuarts *Romeinsche geschiedenissen*. Zo werden de klassieken een integraal onderdeel van de Nederlandstalige

Verlichtingscultuur – een ontwikkeling die werd bevestigd en versterkt door de opkomst van de neoclassicistische esthetiek in de tweede eeuwhelft.[27]

Dat die alomtegenwoordige klassieken niet slechts als sierlijke franje werden beschouwd, maar ook echt belangrijk werden gevonden, vloeide voort uit de achttiende-eeuwse geschiedfilosofie.[28] In de Republiek bleef die gedurende vrijwel de gehele eeuw duidelijk de sporen dragen van het humanisme.[29] Dit betekende dat het verleden voornamelijk vanuit politiek oogpunt werd beschouwd en dat het vooral moest dienen als een reservoir van politieke voorbeelden ter navolging of ter vermijding. Wilde het verleden die rol kunnen vervullen, dan moest het natuurlijk een zekere mate van overeenkomst met het heden vertonen.

Nog aan het eind van de eeuw horen we iemand als Johan Luzac die overtuiging vol vuur uitdragen. Hij smeekt zijn lezers bijna de leerrijke voorbeelden van de oude geschiedenis te bestuderen, want 'Deeze waereld is een toneel, waar dezelfde stukken, schoon door andere toneel-spelers, steeds door alle eeuwen heen worden uitgevoerd.'[30] Ook de veelschrijver Martinus Stuart liet zijn *Romeinsche geschiedenissen*, waarvan het eerste deel in 1793 verscheen, voorafgaan door een inleiding waarin hij niet alleen in het voetspoor van Polybius het algemene nut van de geschiedenis benadrukte, maar eraan toevoegde dat vooral de Romeinse geschiedenis een onuitputtelijke bron van algemene politieke lessen was: 'Nooit zoekt de ware dienaar des lands te vergeefs naar de lessen der ondervinding in de geschiedenis van *Rome*.'[31]

Dat in de loop van de achttiende eeuw deze humanistische politiek-didactische visie op de geschiedenis geleidelijk werd aangevuld met een meer abstract-wijsgerige benadering, deed weinig tot niets af aan het voorbeeldkarakter van het verleden. Het betekende slechts dat individuele *exempla virtutis* voortaan werden begeleid door algemene verlicht-filosofische reflecties. Ook die moesten vooral een contemporain politiek doel dienen. Zo verzekerde de verlichte geschiedschrijver Cornelis Zillesen de lezers van zijn breed opgezette onderzoek naar 'de opkomst, het verval en herstel, der voornaamste oude en hedendaagsche volken' dat het hem er bovenal om ging 'om nuttige gevolgen te trekken uit het voorledene voor het tegenwoordige, om daar door het schaadelijke te vermijden en van het voordeelige gebruik te maaken'.[32] En in 1793 formuleerde Hendrik Constantijn Cras het praktisch-politieke nut van de verlichte geschiedbeoefening als volgt voor zijn toehoorders bij Felix Meritis: 'De Geschiedkunde is (…) voor de Staatkunde, wat de proeven voor de Physica of Natuurkunde zijn.'[33]

Willen we echter tot de kern van de fascinatie met de klassieke oudheid in de Nederlandse achttiende eeuw doordringen, dan kunnen we niet volstaan met verwijzingen naar het onderwijsstelsel of de pragmatische omgang met het verleden. Daarin verschilde, ondanks de opmerkelijke persistentie van de

humanistische traditie in ons land, de achttiende-eeuwse Republiek overigens ook niet wezenlijk van veel andere Europese landen.[34] Dat was wel het geval op politiek terrein. De Nederlanders van de achttiende eeuw waren overtuigde republikeinen in een – althans tot het einde van de eeuw – steeds monarchaler wordend Europa.[35]

Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij bij het nadenken over hun uitzonderlijke politieke bestel gretig gebruikmaakten van de beroemdste historische voorbeelden van republikeins bestuur: de republieken van de klassieke oudheid. In die reflectie stonden zij niet helemaal alleen, want sinds de herontdekking van het klassieke republicanisme in de Florentijnse Renaissance van de vroege vijftiende eeuw was er in Europa, zoals John Pocock en Quentin Skinner in prachtige werken hebben laten zien, altijd het besef levend gebleven dat er een uit de oudheid afkomstig alternatief voor het koninklijke absolutisme bestond.[36]

Net op het moment dat dit besef in de achttiende eeuw langzaam leek uit te doven, kreeg het een nieuwe impuls in het politieke denken van de Verlichting.[37] Het was bovenal Montesquieu die met zijn *De l'Esprit des Lois* van 1748 – misschien wel het meest invloedrijke werk van de Verlichting – het hele klassiek republikeinse begrippenapparaat nieuw leven inblies. Hij deed dat door in zijn boek de republiek nadrukkelijk als een aparte regeringsvorm te presenteren en door de kern van de klassiek republikeinse visie op de politiek, de notie dat een vrije staat alleen kan bestaan en overleven door middel van de deugd van politiek actieve burgers, systematisch tot het wezenlijke principe van republieken te verheffen.[38] Zo stond vanaf het midden van de achttiende eeuw het klassieke republicanisme opeens weer in het centrum van het internationale politieke denken. Dat politieke denken kan dan ook voor de tweede helft van die eeuw, tot en met de revoluties, in belangrijke mate worden begrepen als een debat over de vraag in hoeverre deze klassiek republikeinse politieke visie in de moderne wereld nog levensvatbaar was.[39]

Voor de Nederlandse republikeinen van de achttiende eeuw kwam de verlichte herleving van het klassiek geïnspireerde republicanisme natuurlijk als een geschenk uit de hemel. Het relatieve isolement waarin zij stug waren blijven volhouden met hun prachtige republikeinse regeringsvorm op de schouders van de klassieken te staan, werd plotseling doorbroken. Niet langer waren zij anachronistische curiositeiten in een monarchale wereld. Tegelijkertijd echter dwong de internationale ontwikkeling van het politieke denken ook de achttiende-eeuwse Nederlanders tot nieuwe bezinning op hun republikeinse bestel. Hun uitgangspunt was daarbij vrijwel uniek in Europa.[40] Anders dan in de meeste omringende landen, waar het klassieke republicanisme ook na het midden van de eeuw vooral een oppositionele taal bleef, was het in de achttiende-eeuwse Republiek een integraal onderdeel van de legitimatie van de be-

staande politieke orde. Het was, met andere woorden, het vertrekpunt voor de hele discussie. Meer dan elders kreeg het Nederlandse politieke debat in de tweede helft van de achttiende eeuw daarom het karakter van een strijd over de juiste interpretatie van het klassieke politieke erfgoed. De analyse van de oudheid werd een van de belangrijkste politieke twistappels. Hoe die politieke strijd over de oudheid in de achttiende-eeuwse Republiek verliep, zal ik aan de hand van een aantal representatieve episodes trachten te schetsen.

Deugdzame regenten

Dat verwijzingen naar de klassieke oudheid al gedurende de zeventiende eeuw een belangrijk en integraal onderdeel waren geworden van de legitimering van het regentenregime in de Republiek, kan men voortreffelijk zien aan de interieurs van de gebouwen die bij uitstek de politieke macht representeerden: de stedelijke raadhuizen.[41] In het decoratieprogramma van het door Jacob van Campen ontworpen stadhuis van Amsterdam werd, zoals bekend, een flinke hoeveelheid klassieke *exempla* van deugdzaam bestuurlijk gedrag opgenomen.[42] Veel minder aandacht is besteed aan het feit dat een dergelijke identificatie met de oudheid op talrijke plaatsen in de Republiek voorkwam. Laten we naar één voorbeeld van dit fascinerende verschijnsel kijken.

Enkele decennia na de ingebruikneming van het stadhuis van Amsterdam besloten de Enkhuizenaren, die hun grootste economische bloeiperiode toen al achter zich hadden, dat ook zij een nieuw raadhuis nodig hadden. Het werd ontworpen door Steven Vennekool, voormalig assistent van Van Campen, en gebouwd tussen 1686 en 1688. Wie zich het Amsterdamse stadhuis even voor de geest haalt, zal niet echt verbaasd zijn over het exterieur van het nieuwe raadhuis van Enkhuizen.[43] Het interieur werd pas jaren later voltooid. Ons interesseert hier tussen welke decoraties de Enkhuizer burgemeesters in hun eigen kamer wensten plaats te nemen. Dat besloten zij pas begin achttiende eeuw, toen zij aan Romeyn de Hooghe de opdracht verstrekten de burgemeesterskamer van schilderijen te voorzien. Hun voorkeur was zonneklaar: de burgemeesters, die zichzelf als de gelijken van consuls beschouwden, lieten zich geheel omringen door voorstellingen die verwezen naar de Romeinse republikeinse oudheid. Op vier doeken werden onder meer de verschillende taken van de burgemeesters in een Romeinse ambiance afgebeeld en werd een van de beroemdste klassieke voorbeelden van de hoge waardigheid van de politieke bestuurder getoond: de consul Quintus Fabius Maximus die zijn vader van het paard laat stijgen.[44] Twee grote allegorische figuren verbeeldden de vrijheid en het wijze stads- en staatsbestuur, dat laatste voorzien van een citaat uit Cicero's Catilinarische redevoeringen: 'Sij draagt sorg dat het gemeen best geen schade-

ren lijd.'[45] Om geen enkel misverstand te laten bestaan over de innige band tussen de Enkhuizer bestuurders en het politieke erfgoed van de Romeinse republiek, prijkte bovendien op een van de schilderijen zeer prominent de afkorting SPQE: Senatus Populus Que Enkhuzanus.[46]

Hoezeer de Nederlandse achttiende-eeuwse regenten hun bestuurspraktijk met die van de klassieke republieken identificeerden, kan men ook – misschien zelfs wel vooral – opmaken uit hun geschriften.[47] Een bijzonder fraai staaltje van deze preoccupatie met de klassieke politiek vindt men in de in 1737 verschenen en bijna zeshonderd bladzijden tellende *Verhandeling van de vryheit in den burgerstaet*. De auteur van dit geschrift was een man die we gerust als de Zeeuwse Cicero mogen beschouwen: de Tholense regent Lieven de Beaufort.[48] In zijn uitvoerige bespreking van de kenmerken van de vrijheid toonde De Beaufort zich volstrekt ongeïnteresseerd in de uiterst vernieuwende politieke theorieën die de Nederlandse radicale Verlichting van de tweede helft van de zeventiende eeuw had voortgebracht.[49] Eigenlijk was er, zo hield hij zijn lezers voor, in de Republiek nog nooit iets behoorlijks over de vrijheid geschreven, met uitzondering wellicht van het uit 1666 stammende klassiek republikeinse werkje *Libertas publica* van de Overijsselse edelman Schelius.[50] Om de ware aard van de politieke vrijheid, die zowel bestond uit bestuur bij de wet als uit de mogelijkheid tot actieve bestuursdeelname van de burgers, te begrijpen kon men niets beter doen dan de werken van Aristoteles, Tacitus, Sallustius, Plutarchus en Cicero bestuderen.[51]

Uit die lectuur trok De Beaufort allereerst de conclusie dat het bestaande bestel van de Nederlandse Republiek een sterke gelijkenis vertoonde met de gemengde regeringsvorm van de Romeinse republiek.[52] Wellicht nog belangrijker echter was zijn constatering dat het bijkans volmaakte vrije Nederlandse politieke bestel potentieel bedreigd werd door dezelfde kwalen die de ondergang van de Romeinse republiek hadden veroorzaakt. Voor de ultrastaatsgezinde De Beaufort school de grootste politieke dreiging in de sluipende opmars van het eenhoofdig gezag, een proces dat, wanneer het eenmaal begonnen was, nauwelijks meer te stuiten viel en altijd, zoals hij uitvoerig aan de hand van het voorbeeld van Augustus liet zien, desastreus afliep.[53] Een dergelijke langzame ontwikkeling in de richting van politieke slavernij werd, zoals Polybius al had opgemerkt, onveranderlijk voorafgegaan en begeleid door twee rampzalige verschijnselen: de staatzucht en de weelde.[54] De beste en eigenlijk vrijwel enige verdediging tegen zulk republikeins verval moest worden gezocht in de zuivere republikeinse politieke deugd van de bestuurders van het land, die in hun gedrag een voorbeeld dienden te nemen aan Demosthenes, Cicero, Marcus Brutus en vooral Cato Uticensis.[55]

De Beauforts geheel in klassieke termen gestelde verdediging van het bestaande politieke bestel in de Republiek zou gedurende de rest van de acht-

tiende eeuw intellectueel steeds verder worden ondergraven. Dat gebeurde soms door een principiële ontkenning van de relevantie van zijn klassieke referentiekader. Minstens even vaak echter nam de kritiek op zijn voorstelling van zaken de vorm aan van een herinterpretatie van de toepasbaarheid van het klassieke politieke erfgoed op de situatie in de Republiek.

De eerste fase van die herinterpretatie zette al in rond de tijd dat de *Verhandeling* verscheen en bereikte een hoogtepunt in het derde kwart van de achttiende eeuw. Steeds meer publicisten kwamen tot de conclusie dat de zeventiende-eeuwse glorietijd van de Republiek voorbij was. De door De Beaufort in navolging van de klassieke auteurs gesignaleerde bedreigingen voor een gezond republikeins bestel, de staatzucht en vooral de weelde, dienden niet langer te worden gezien als potentiële gevaren, maar waren al volop in het land aanwezig, zo werd alom vastgesteld. Deze pessimistische analyse, waarin de vergelijking met het verval van de Romeinse republiek voortdurend aanwezig was, werd met name uitgedragen in het nieuwe genre van de spectatoriale geschriften.[56] Daarin kon men vele decennia lang klaagzangen aantreffen over de ondermijning van de Nederlandse republikeinse deugd en soberheid door voornamelijk uit Frankrijk afkomstige decadentie, luxe en verwijfdheid.[57]

Dit corrumperingsproces was vooral duidelijk waarneembaar bij de maatschappelijke en bestuurlijke elite, waar de juiste haardracht volgens de spectatoren meer belangstelling genoot dan het heil van het vaderland. Dat een dergelijke modieuze fatterigheid en zedenbedervende weelde ook de appreciatie van het klassieke republikeinse erfgoed volledig ondermijnden, was voor menig schrijver evident. Wellicht nergens ziet men dit aardiger dan in het satirische pamflet *De Weelde in Nederland*, waarin Bernardus Bosch de fictieve gouverneur van een eigentijdse *petit-maître* laat uitroepen: 'Zwijgt gij Grieken en Romeinen! Als ik *l'histoire de vos moeurs* lees, bloos ik om uwent wil; bij u moest men eerlijk en braaf zijn en jaaren lang zijn pligt betragten, om den naam van een groot man; een held te erlangen. *Quelle sottise!* – uw Cicero noemde iemand in een veelkleurig kleed een veragtelijk mensch. 't Is goed dat die oude zot in deeze verlichte eeuw niet leeft, men zou hem immers ligt in 't dolhuis plaatzen.'[58]

De revolutie van de republikeinse deugd

Bij dit soort cultuurkritiek bleef het echter niet. De conventionele classicistische verdediging van de oude orde werd uiteindelijk op een veel drastischer manier ondergraven. Voor de vaderlandse burgers, die jarenlang in de spectatoriale geschriften hadden kunnen lezen hoe dicht hun eens zo roemrijke Republiek het droeve lot van het oude Rome naderde, was rond 1780 de maat vol.

Zij besloten zelf het politieke heft in handen te nemen. Het was de desastreus verlopende Vierde Engelse Oorlog die daartoe het laatste zetje gaf. Het was het voorbeeld van de Amerikaanse revolutie dat daarbij moed en hoop gaf.[59] En het was andermaal de oudheid die belangrijke intellectuele inspiratie bood.

De revolutie van de Patriotten was namelijk allereerst een revolutie van de klassieke republikeinse deugd. Om te beseffen hoezeer dat het geval was, kan men niet beter doen dan een blik te werpen op het voor het grafmonument van de allerberoemdste Patriot, baron Joan Derk van der Capellen tot den Pol, de auteur van *Aan het Volk van Nederland*, in het midden van de jaren 1780 ontworpen standbeeld.[60] De treurige geschiedenis van dit door de Italiaanse neoclassicistische beeldhouwer Giuseppe Ceracchi vervaardigde kunstwerk, dat nu verpietert in de achtertuin van het Museo Pietro Canonica in Rome, kan ons thans niet bezighouden. Waar het hier om gaat, is dat de Patriotse baron niet wordt voorgesteld als een bezadigde consul of senator, maar als een heuse Romeinse volkstribuun.[61] Ceracchi's standbeeld symboliseert daarmee de definitieve overgang van het traditionele naar het revolutionaire politieke classicisme in de Republiek.

Dat de Patriotten ieder vertrouwen in de bestaande politieke orde hadden verloren, maakten zij onder meer duidelijk door de klassieke pretenties van de zittende regenten openlijk te ridiculiseren. Een fraai voorbeeld van dergelijke delegitimering van het *ancien régime* vindt men in het werk van Petrus de Wacker van Zon.[62] In zijn in 1786 verschenen en hoogst vermakelijke klassiek republikeinse pamflet *De Adel* betoogde hij dat in de republieken van de oudheid alle burgers in principe gelijk waren en dat de Nederlandse erfelijke adel – een overblijfsel uit de tijd van de barbaarse 'Leenheerlyke Regeering' – diende te worden beschouwd als de 'wanstaltelykste hersenschim, die immer onder 't Menschdom plaats greep' en onmiddellijk moest worden afgeschaft.[63] Helemaal op dreef kwam hij echter pas toen hij de vloer aanveegde met het opgeblazen classicisme van het zogenaamde vaderlandse patriciaat. Het was volgens hem volstrekt bespottelijk dat de regenten van kleine Hollandse stadjes zich durfden te spiegelen aan de Romeinse 'beschreeven Vaders, wier beveelen, wier wil over duizend Volkeren kragt van wetten hadt'. Deze pathetische grootheidswaan werd gevoed door de weerzinwekkende prulschriften van 'Latynsche Broodschryvers', die er geen probleem mee hadden een 'vergelyking tusschen een Praesident-Scheepen van Schiedam en een Dictator van Rome te maken'. Intussen was het, aldus De Wacker van Zon, natuurlijk zonneklaar dat dergelijke pretenties uitsluitend geschikt waren om de lachlust op te wekken: 'lieve Heemel, wat zouden de Fabiussen, de Marcellussen vreemd opzien, wanneer men hen zulke Collegaas toevoegde, daar de Grootvaders, met het sluiten van den winkel, zig op het kussen geplaatst hebben'.[64]

De grote vraag blijft echter wat de Nederlandse Patriotten van de jaren 1780 nu precies voor het, in hun ogen door en door corrupte, oude politieke bestel in de plaats wilden stellen.[65] Het antwoord is niet makkelijk te geven. Een van de belangrijkste uitgangspunten van het Patriotse politieke denken was een radicale versie van de uiteindelijk aristotelische notie dat de burger alleen door directe en permanente politieke activiteit zijn deugd kan uitdrukken.[66] De regent De Beaufort had dit klassieke participatie-idee afgezwakt tot de notie dat burgers vrij en deugdzaam konden zijn als ze potentieel toegang tot politieke ambten hadden. De Patriotten betoogden dat zulks volstrekt onvoldoende was. Voor hen dienden de burgers, net als die van de klassieke *polis*, voortdurend hun soevereiniteit uit te oefenen. Als zij die uit handen gaven, lag de slavernij op de loer. Deze revolutionaire herinterpretatie van het klassieke erfgoed had intellectueel natuurlijk veel te danken aan verlichte denkbeelden over onvervreemdbare volkssoevereiniteit, maar was evenzeer schatplichtig aan de meest radicale teksten uit de klassiek geïnspireerde Engelse Commonwealth-traditie, die de Patriotten gretig lazen. Zo werd bijvoorbeeld Marchamont Nedhams explosieve *The Excellency of a Free State*, oorspronkelijk verschenen in 1656, in 1783 in het Nederlands uitgebracht.[67]

De Patriotse omarming van een radicale interpretatie van het klassieke burgerschapsideaal had grote gevolgen. Het betekende ten eerste – zoals Van der Capellen al had benadrukt – dat de Patriotse burger, net als zijn klassieke voorgangers, zijn vrijheid en onafhankelijkheid door het dragen van wapens veilig moest stellen.[68] Het betekende ook dat de burger het bestuur dicht bij zich diende te houden. Republikeinse burgerparticipatie was onverenigbaar met een territoriaal omvangrijke staat, zoals niet alleen Montesquieu had benadrukt, maar de geschiedenis van de klassieke republieken ook duidelijk had aangetoond.[69] Het betekende tenslotte dat de burger nimmer zijn politieke macht geheel mocht overdragen aan gekozen vertegenwoordigers, want dat zou het definitieve einde van zijn bestaan als politiek wezen betekenen.

Wie uit dit alles zou concluderen dat de Patriotten de klassieke democratie volledig wilden doen herleven, zou echter een vergissing maken. Zelfs de meest radicaal antiquiserende Patriotten waren zich er namelijk terdege van bewust dat de wereld van de late achttiende eeuw in een aantal opzichten verschilde van die van de klassieke republieken. Vrijwel niemand bepleitte daarom een ongewijzigde institutionele imitatie van de Atheense directe democratie of navolging van de legendarische Spartaanse soberheid. Praktisch iedereen was het er ook over eens dat een vorm van representatie van de burgers in een modern en op volkssoevereiniteit gebaseerd politiek bestel onontbeerlijk was. Het grote probleem waarvoor de Patriotten zich gesteld zagen was, kortom, het vinden van een manier om de klassiek republikeinse deugd te combineren met een modern representatief stelsel.

Hoe de Patriotten met dit probleem worstelden, kan men goed zien in Rutger Jan Schimmelpennincks *Verhandeling over eene wel ingerigte volksregering* uit het midden van de jaren 1780.[70] De jonge Schimmelpenninck toonde zich in dit werkje een warm voorstander van de representatieve volksregering en getroostte zich alle mogelijke moeite om aan te tonen dat, anders dan Rousseau had beweerd, het vertegenwoordigingsprincipe niets af hoefde te doen aan de volkssoevereiniteit. De *maiestas* bleef altijd bij het volk, maar het *summum imperium* kon aan vertegenwoordigers worden opgedragen.[71] Dit uitgangspunt voorzag hij vervolgens van een geheel klassiek kader. De soevereine burgers over wie hij schreef waren, net als dat in de oude republieken het geval was geweest, onafhankelijke, wapendragende en deugdzame mannen.[72] Zij kozen weliswaar vertegenwoordigers, maar zorgden dat die voortdurend afhankelijk bleven van de burgers en op ieder willekeurig moment konden worden weggestuurd.[73] Meer in het algemeen zagen zij erop toe dat hun vrije republiek zodanig was geordend dat 'de eenvouwigheid en braafheid der zeden, de liefde tot de vryheid en gelykheid, en de afkeer voor overheersching en slaverny, in de gemoederen der burgeren bewaard worden'.[74] Wat Schimmelpenninck voor ogen stond was, zoveel zal duidelijk zijn, een aan de moderne tijd aangepaste versie van de klassieke republiek.

Het einde van de klassieke politiek?

De verdedigers van de oude orde wonden zich intussen mateloos op over deze in hun ogen onverantwoorde en hoogst schadelijke idealisering van de klassieke burgerparticipatie. Hun wellicht slimste vertegenwoordiger, de bekende uitgever en publicist Elie Luzac, werd door het radicale klassieke republicanisme van de Patriotten, die hij omschreef als 'Staatkundige Kwakzalvers' en 'raazende Bullebakken', tot grote woede gedreven.[75] Hij had zich al heel lang geërgerd aan de zijns inziens volstrekt misplaatste manier waarop de klassieke oudheid werd gebruikt in de politieke theorie van de Verlichting. In zijn commentaar op Montesquieus *De L'Esprit des Lois* wees hij erop dat de oude republieken alleen in naam op de moderne leken.[76] Aanvallen op het stadhouderschap als die van De Beaufort beschouwde hij als ontsproten aan de ongefundeerde vooroordelen van het Romeinse politieke denken.[77] Meer in het algemeen was hij van mening dat de vaderlandse obsessie met de klassieke oudheid een van de oorzaken van het verval van het land was.[78] Maar zijn grootste verontwaardiging werd gewekt door het klassieke positieve vrijheidsidee van de Patriotten, dat hij als absurd en levensgevaarlijk beschouwde.[79] Hoezeer echter ook Luzac zelf uiteindelijk in de ban van de oudheid bleef, werd duidelijk in twee uitvoerige polemische werken die hij na de contrarevo-

lutie van 1787 publiceerde. Daarin bestreed hij het politieke programma van de Patriotten namelijk ironisch genoeg met overwegend aan de klassieke geschiedenis ontleende voorbeelden.[80]

Het conservatieve tegenoffensief had weinig effect: in 1795 stortte het Nederlandse *ancien régime* definitief in. Aan het begin van dit betoog is al duidelijk geworden dat de klassieke oudheid in ieder geval in het eerste jaar van de Bataafse revolutie de gemoederen flink bezighield. De vraag die wij ons tot slot moeten stellen, is of dat ook in de politiek opwindende jaren die voorafgingen aan de totstandkoming van de eerste Nederlandse constitutie in 1798 zo bleef. Men zou zich namelijk kunnen voorstellen dat de grote en revolutionaire politieke veranderingen toen zo'n sterk besef van de komst van een geheel nieuw historisch tijdvak teweegbrachten, dat de oudheid als referentiekader sterk aan belang inboette.[81]

Dat was soms ook het geval. Rutger Jan Schimmelpenninck bijvoorbeeld, die wij eerder hebben leren kennen als klassiek republikeins Patriot, lijkt in de Bataafse tijd wat afstand te hebben genomen van zijn jeugdige enthousiasme voor de oudheid. Op 21 juni 1796 besprak hij de gevaren van politieke tweedracht in een redevoering voor de Nationale Vergadering. Hij merkte daarbij op dat hij zijn argumentatie zou kunnen ondersteunen met talloze voorbeelden uit 'de geschiedboeken van het oude Romen' of uit 'die der Grieksche gemeenebesten', en dat hij dat ook zeker zou hebben gedaan 'indien niet de Fransche Natie, in de loop van haare jongste verbaasende revolutie, alle aanhaaling van oudere voorbeelden of noodeloos of zelfs zwak maakte'.[82] Voor veel andere Bataafse revolutionairen echter bleven de klassieken van onverminderd groot belang.

Dat de klassieken zich in een grote populariteit mochten blijven verheugen in de jonge Bataafse Republiek kan men onder meer afleiden uit de forse stroom van Nederlandstalige publicaties over de oudheid. Dit waren de jaren waarin Martinus Stuarts grote geschiedenis van Rome echt op gang kwam en waarin de vele delen van Barthélémy's Griekse geschiedenis werden vertaald.[83] In deze periode ook verschenen, van uitvoerig commentaar voorziene, Nederlandstalige uitgaven van Plutarchus, Sallustius en Cicero.[84] De helden uit de klassieke republieken werden bovendien bij herhaling ten voorbeeld gesteld aan de Bataven.

Zo verscheen in 1798 van de hand van Adriaan Loosjes een bundel met politieke portretten van de twee Brutussen en van Cornelia, moeder der Gracchen, onder de titel *Romeinsche antieken van vrijheids- en vaderlandsliefde*. Het ging hier, zo verzekerde de auteur zijn lezers, om 'voortreffelijke modellen van waare moreele verheevenheid in de Romeinsche Geschiedenis, die echte Republikeinen op een zoortgelijke wijze behooren na te volgen, in hunne zeden, als de Schilders en Beeldhouwers de Kunst-modellen der Oudheid'.[85] De leden

van de Nationale Vergadering wisten overigens al langer dat zij deze modellen moesten navolgen. Zij waren, toen zij in maart 1796 bijeenkwamen, door de burger Webbers meteen gewezen op het feit dat zij, als zij in de huidige 'bulderende staatsorkanen' met republikeinse fierheid zouden standhouden, eeuwige roem zouden verwerven 'als de Brutussen onzer tyden'.[86]

De Bataafse schatplichtigheid aan de klassieken ging echter veel dieper dan het aanroepen van de bekende republikeinse *exempla virtutis*. Net als voor de Patriotten bleef namelijk voor de Bataafse revolutionairen een radicale interpretatie van het klassieke ideaal van de deugdzame en politiek actieve burger de spil van hun revolutionaire ideologie. Dat zij zich ten volle bewust waren van de klassieke oorsprong van hun revolutionaire gedachtegoed bleek onder meer in een van de belangrijkste politieke periodieken van de vroege revolutie, het door Jan Konijnenburg uitgegeven blad *De republikein*. Niet alleen werd op de titelpagina de deugd uitgebeeld door een Romeins officier, het blad leverde ook een expliciete intellectuele genealogie van het laat achttiende-eeuwse revolutionaire denken. Dat denken was volgens *De republikein* opgebouwd uit drie wezenlijke elementen. Het waren de Grieken geweest die de menselijke waardigheid hadden ontdekt. Het waren de Romeinen geweest die de eeuwige grondbeginselen van de staatkunde hadden geformuleerd. En het waren nu uiteindelijk de achttiende-eeuwers die, 'uit de oudheid delvende', deze erfenis vervolmaakten.[87]

Hoe evident het klassieke ideaal van de burgerparticipatie in het praktisch-politieke debat aanwezig was, werd ten slotte duidelijk uit de heftige strijd over de nieuw op te stellen constitutie. Toen bleek dat het Ontwerp van Constitutie van 1797, de eerste grondwet die aan de bevolking zou worden voorgelegd, de staatkundige vrijheid van de burgers dreigde te reduceren tot – in de woorden van *De republikein* – 'het ellendig vermogen, om hen te kiezen, die ons onze meesters zullen geven', meenden twaalf prominente revolutionaire volksvertegenwoordigers dat de klassieke idealen zo volledig verkwanseld dreigden te worden.[88] Zij schreven daarom een vlammend manifest tegen het Ontwerp.

Het is met hun veelzeggende aanroeping van de republikeinse idealen van de oudheid dat ik deze rede eindig: 'de Natie zal in geen geval immer worden opgewekt tot groote daden, zoo lang zij geen invloed op het bestuur heeft. – De geesten zullen altijd in de laegte blijven, waerin de afhangelijkheid van den wil van anderen haer gestort heeft. – De harten zullen dat vuur van edele Vaderlandsliefde niet voelen ontgloeijen voor een goedt, aen welks beheering zij geen deel hebben. – De Burgers zullen weer vreemdelingen blijven in hun eigen Vaderland; – daar zal geen publieke geest heerschen; ieder Lid der Maatschappij zal het oude last-dier blijven, dat zijn eigen pak draegt; maer de Bataven zullen geene *Grieken* of *Romeinen* worden, wiens belangloze deugden en zelfs

opofferingen voor het algemeene heil des Vaderlands, nae zoo veele Eeuwen, ons nog zoo luisterrijk in de oogen schitteren.'[89]

Noten

1. Ondanks vele tekortkomingen blijft het beste aaneengesloten verhaal over de eerste jaren van de Bataafse Revolutie Schama, 1977, p. 178-353.
2. Goslinga, 1936, p. 86-107 en Van der Burg en Boels, 1994.
3. Aldus J. van Manen in de vergadering van de eerste constitutiecommissie van 6 mei 1796. De Gou, 1975, p. 25.
4. Von der Dunk, 2007, p. 15. De *locus classicus* van deze interpretatie is Leeb, 1973.
5. Von der Dunk, 2007, p. 17.
6. Over Johan Luzac zie Schöffer, 1985a en Popkin, 1989.
7. Luzac, 1796, p. 7-8. De oorspronkelijke uitgave van de rede was *Oratio de Socrate cive*. Leiden, 1796.
8. Luzac, 1786, p. 48. Oorspronkelijk: *Oratio de eruditione, altrice virtutis civilis praesertim in civitate libera*. Leiden, 1785.
9. Luzac, 1786, p. 55.
10. Luzac, 1796, p. 35-41. Het citaat op p. 39.
11. *Ibidem*, p. 41-70.
12. De beste biografie van Johan Valckenaer blijft Sillem, 1883. Lodewijk Caspar Valckenaer wordt besproken in Gerretzen, 1940, p. 195-302.
13. Over Valckenaers hoogleraarschap in Leiden zie Schöffer, 1985b.
14. Voor een fraaie eigenhandige omschrijving van Valckenaers radicalisme zie Schimmelpenninck, 1845, I, p. 52-62.
15. *Ibidem*, p. 61. Het citaat stamt uit een brief van Valckenaer van 15 maart 1800. Deze kan echter, zoals al opgemerkt door Van Sas, 2004, p. 288, als representatief voor zijn standpunten in 1795 worden beschouwd. Die standpunten kwamen, behalve in de hier besproken rede, ook uitvoerig aan de orde in Valckenaers blad *De Advocaat der Nationaale Vrijheid*, dat tussen november 1795 en mei 1796 in twintig nummers verscheen.
16. Valckenaer, 1796. Het door mij gebruikte exemplaar van deze rede had geen paginering. De oorspronkelijke titel van Valckenaers rede was *Oratio de officio civis Batavi in republica perturbata*. Leiden, 1795.
17. Van der Meersch, 1795, p. 5-9.
18. *Ibidem*, p. 1.
19. *Ibidem*, p. 10-14.
20. Voor de betekenis van de klassieke oudheid voor de Amerikaanse revolutie zie Richard, 1994; Sellers, 1994; Winterer, 2004 en Shalev, 2009. Voor de Franse revolutie zie Parker, 1965 en Mossé, 1989.
21. Gunstige uitzonderingen zijn Klein, 1995 en Van Sas, 2004, p. 129-143.
22. De School-Orde van 1625 kan men vinden in Duyvendijk, 1955, p. 163-170. De term 'Latinomanie' is afkomstig uit Wille, 1937. Voor de algemene betekenis van de klassieke traditie in de Nederlandse cultuur zie thans Veenman, 2009.
23. Wille, 1937, p. 34.
24. Zie over het Nederlandse universitaire onderzoek en onderwijs in de achttiende eeuw o.a. Gerretzen, 1940; Frijhoff, 1981; Roelevink, 1986; Haitsma Mulier e.a., 1997 en Otterspeer, 2002 en 2005.

25. Van fundamenteel belang blijft hier Habermas, 1962. Voor kritisch commentaar zie Calhoun, 1992 en Blanning, 2002, p. 5-14. Het standaardwerk over de Nederlandse Verlichting is Mijnhardt en Kloek, 2001.
26. *Aenmerkingen over de oorzaken van de grootheid der Romeinen, en van hunnen ondergang*. Amsterdam, 1773; *Reize van den jongen Anacharsis door Griekenland*. 10 dln. Amsterdam, 1794-1801. Voor Nederlandse vertalingen van de klassieke auteurs zelf zie De Rynck en Welkenhuysen, 1992.
27. Over het neo-classicisme in het algemeen zie Honour, 1977 en Irwin, 1997; voor de Nederlandse variant zie Grijzenhout en Van Tuyll van Serooskerken, 1989; Hermans, 2005 en Von der Dunk, 2007.
28. Het belangrijkste recente werk over het historische denken van de achttiende eeuw is Pocock, 1999-2005.
29. Haitsma Mulier, 1987 en Haitsma Mulier in Jacob en Mijnhardt, 1992, p. 170-187.
30. Luzac, 1796, p. 228 en 245. In een brief uit 1797 aan W.G.F. Bentinck van Rhoon merkt Laurens Pieter van de Spiegel op 'dat het tooneel der Wereld altyd hetzelfde blyft, maar dat alleen de Acteurs veranderen'. Vreede, 1874-1877, IV, p. 546-547.
31. Stuart, 1793-1810, I, p. 12. Over Stuart zie Reinsma, 1981 en Vuyk, 1998, p. 68-89.
32. Zillesen, 1781, p. ii.
33. Cras, 1822, II, p. 4. Zie over de verlichte geschiedschrijving in de achttiende-eeuwse Republiek, naast de in noot 29 genoemde literatuur, ook Van Deursen in Lancée, 1979, p. 103-120 en Wessels, 1996.
34. Het beste algemene overzicht van de verlichte omgang met de klassieken is nog steeds Gay, 1966-1969, I, p. 29-203.
35. Voor een bespreking van de vele varianten van het achttiende-eeuwse republikeinse denken in de Republiek zie Velema, 2007.
36. De fundamentele teksten zijn hier natuurlijk Pocock, 1975 en Skinner, 1978. Hoewel beide auteurs de oorsprong van het vroegmoderne klassieke republicanisme in de oudheid zoeken, verschillen zij van mening over de vraag hoe en waar dat precies moet gebeuren. Voor Pocock gaat de klassiek republikeinse traditie, die hij uiteindelijk als moreel-politiek beschouwt, in laatste instantie terug op Aristoteles. Skinner legt meer de nadruk op de juridisch-politieke component en betitelt deze traditie in zijn meer recente werk als 'neo-Romeins'. Zie bijvoorbeeld Skinner, 1998 en Skinner, 2008. De discussie over beide interpretaties is zo complex en omvangrijk dat het geven van bibliografische verwijzingen onbegonnen werk is. Zie echter DeLuna, 2006 en Brett en Tully, 2006.
37. Venturi, 1971.
38. Het standaardwerk over Montesquieu blijft vooralsnog Shackleton, 1961.
39. Waar aanvankelijk in de historiografische discussie een scherpe en onoverbrugbare tegenstelling tussen het klassieke republicanisme en het moderne liberalisme werd gezien, komt men tegenwoordig steeds meer tot de conclusie dat een aangepaste versie van het klassiek republikeinse gedachtegoed een integraal onderdeel van de genese van het moderne politieke denken vormde. Zie bijvoorbeeld Kalyvas en Katznelson, 2008; Jainchill, 2008 en De Dijn, 2008.
40. Algemene overzichten van het achttiende-eeuwse denken over de klassieke politiek kan men vinden in Rawson, 1969; Roberts, 1994; Millar, 2002 en Nelson, 2004.
41. Van der Ploeg, 2004.

42. Zie over het stadhuis van Amsterdam Fremantle, 1959 en Goossens, 1996.
43. Over de bouw van het stadhuis van Enhuizen biedt het al wat oudere werk van Theunisz nuttige informatie: Theunisz, 1927.
44. Dit *exemplum* was ook gebruikt in de burgemeesterskamer van het Amsterdamse stadhuis: Van de Waal, 1952, I, p. 216 en Goossens, 1996, p. 70.
45. De Latijnse tekst op de sokkel van de figuur die het wijze stads- en staatsbestuur representeert luidt: 'Ne Detrimentum Capiat Res Publica Curat'. De vertaling is uit het onderschrift bij de ontwerptekening van Romeyn de Hooghe, afgebeeld bij Van Eikema Hommes en Bakker, 2008, p. 232.
46. Het decoratieprogramma van het stadhuis van Enkhuizen in het algemeen en van de burgemeesterskamer in het bijzonder wordt besproken in Bedaux, Groot en Hagen, 1992 en Van Eikema Hommes en Bakker, 2008. In de laatst aangehaalde bijdrage zijn uitstekende illustraties opgenomen.
47. Voor vergelijkbaar legitimerend gebruik van de klassieke oudheid door de achttiende-eeuwse politieke elites in Engeland en Zweden zie Ayres, 1997 en Wolff, 2008.
48. Over De Beaufort, wiens werken gedurende de hele achttiende eeuw gelezen zouden blijven, is ten onrechte slechts weinig geschreven. Zie echter Velema, 2007, p. 44-49 en 56-64. De omschrijving 'de Zeeuwse Cicero' wordt in de tekst gebruikt omdat De Beaufort beweerde zijn *Verhandeling* vooral geschreven te hebben omdat een deel van het werk van Cicero verloren was gegaan: [De Beaufort], 1737, p. 408.
49. Israel, 2001 en 2006.
50. [De Beaufort], 1737, p. 3. *Libertas publica* werd verschillende malen in het Nederlandse vertaald: zie Van de Klashorst, Blom en Haitsma Mulier, 1986, p. 100-101. Zie over het werk van Schelius zelf Kossmann, 1960, p. 32-34 en over de latere receptie Streng, 1994.
51. In deze volgorde de door De Beaufort meest aangehaalde klassieke auteurs. Moderne schrijvers worden in de *Verhandeling* vrijwel niet geciteerd.
52. [De Beaufort], 1737, p. 52-60 en 121-144.
53. *Ibidem*, p. 276-291.
54. *Ibidem*, p. 293 en 304-382.
55. *Ibidem*, p. 210-225.
56. Voor een eerste kennismaking met dit genre zie Buijnsters, 1991. De laatste jaren is in het onderzoek een sterke nadruk komen te liggen op het politieke karakter van de spectatoren: zie Velema, 1998; Hietbrink, 2001 en Okel 2004.
57. Zie over de weelde als categorie in het achttiende-eeuwse denken Sekora, 1977; Berry, 1994 en Berg en Eger, 2003. Voor het Nederlandse debat over de weelde is er Nijenhuis, 1992.
58. [Bosch], 1784, p. 60. Zie over Bosch: Van den Eerenbeemt, 1971.
59. De invloed van de Amerikaanse Revolutie in de Republiek wordt besproken in Schulte Nordholt, 1979.
60. Voor leven en werk van Van der Capellen zie De Jong Hzn., 1921 en Van Dijk e.a., 1984.
61. Desportes, 1963 en 1964; Van Dijk e.a. 1984, p. 53-58, met illustraties. In mei 2009 hebben de Kamerleden Van Hijum (CDA) en Slob (ChristenUnie) het eventuele

vervoer van de beelden naar Nederland weer eens aan de orde gesteld in vragen aan minister Plasterk.

62. Zie over De Wacker van Zon: Van Wissing, 1992.
63. [De Wacker van Zon], 1786, p. 9-22.
64. *Ibidem*, p. 154-167.
65. Het Patriotse politieke denken in het algemeen wordt besproken in o.m. Klein, 1995, Van Sas, 2004, p. 173-274 en Velema, 2007, p. 115-157.
66. Een nog steeds onovertroffen geschiedenis van de doorwerking van dit denkbeeld in de vroeg-moderne tijd vindt men in Pocock, 1975.
67. Vgl. Millar, 2002, p. 84: 'Nedham's work must represent the most emphatic statement of the proposition that both sovereignty and effective power must reside in the people and that the best model for that state of affairs was the Roman Republic.' De titel van de Nederlandse uitgave luidde: *De voortreflykheid van een vryen staat; benevens de middelen om het genot der vryheid te behouden*. Amsterdam, 1783. Tien jaar later verscheen een tweede Nederlandse uitgave: *De Oppermagt des Volks, of de Voortreffelykheid van eenen Vryen Staat; door Marchamont Needham. Verrykt met Aanteekeningen van J.J. Rousseau, Mably, Bossuet, Condillac, Letrosne, Raynal, en anderen. Uit het Fransch vertaald.* Utrecht en Rotterdam, 1793. Zie over Nedham: Worden, 1994. Het standaardwerk over de Commonwealth-traditie is nog steeds Robbins, 1959.
68. [Van der Capellen tot den Pol], [1781], p. 18-21. Zie over dit aspect van het Patriotse burgerschapsideaal Zwitser, 1987.
69. Levy, 2006.
70. De Nederlandstalige versie van zijn Latijnse proefschrift uit 1784: *Disputatio iuris publici inauguralis de imperio populari caute temperato*. Leiden, 1784. Zie over Schimmelpenninck in het algemeen Van Sas, 2004, p. 293-302 en over het hier besproken werk Klein, 1993.
71. Schimmelpenninck, 1785, p. 3-8.
72. *Ibidem*, p. 16-34 en 84.
73. *Ibidem*, p. 34-37.
74. *Ibidem*, p. 76.
75. [Luzac], [1781-1784], VI, p. 21 en VIII, p. 26.
76. Montesquieu, 1763, I, p. 187.
77. [Luzac], [1784-1788], I, p. 125.
78. Luzac, 1780-1783, IV, 277-278.
79. Velema, 1993, p. 153-186.
80. [Elie Luzac], *De voor- en nadeelen van de invloed des volks op de regeering, Overwoogen en voorgedraagen by Brieven geschreeven aan een lid van de hooge regeering.* Drie stukken. Leiden, 1788-1789 en [Elie Luzac], *Lettres sur les dangers de changer la constitution primitive d'un gouvernement public. Ecrites à un Patriote Hollandois*. Londen, 1792. Zelfs onder de tegenstanders van de revolutie was de oudheid overigens omstreden. Luzac nam er er op veel terreinen afstand van, maar de laatste raadpensionaris van de Republiek, de in 1795 opgesloten Laurens Pieter van de Spiegel, was juist een groot bewonderaar van het politieke denken van de klassieken. Ook in het algemeen vond hij 'dat wy in de meeste zaaken nog kinderen zyn

in vergelyking van de Ouden, en dat wy maar even beginnen te spellen 't gene zy leezen konden'. Vreede, 1874-1877, IV, p. 483-527. Het citaat op p. 490.

81. Intrigerende beschouwingen over de relatie tussen de laat-achttiende-eeuwse revoluties en het historisch besef vindt men bij Fritzsche, 2004.
82. *Dagverhaal*, *Tweede deel*, 1796, p. 195.
83. Zie over Barthélémy en Stuart hierboven, noot 26 en 31.
84. *De levens van doorluchtige Grieken en Romeinen, onderling vergeleeken, door Plutarchus. Uit het oorspronkelyke Grieksch, geheel opnieuw vertaald, en met zeer veele aanteekeningen opgehelderd, door Ev. Wassenbergh en H. Bosscha*. 13 dln. Amsterdam, 1789-1809; *Cajus Crispus Sallustius over de samenzwering van Lucius Sergius Catilina; Benevens vier Redevoeringen van Marcus Tullius Cicero, Over het zelfde onderwerp; uit het Latijn vertaald en met aanmerkingen en ophelderingen vermeerderd door Jan ten Brink*. Amsterdam, 1798.
85. Loosjes, 1798, p. iv-v. Zie over Loosjes: De Haan, 1934.
86. *Dagverhaal*, *Eerste deel*, 1796, p. 24.
87. *De republikein*, [1795-1797], III, nr. 175, p. 521-523. Zie over dit blad Vuyk, 2008.
88. *Ibidem*, nr. 172, p. 498.
89. *Beoordeling*, 1797, p. 9-10.

Literatuur

Ayres, Philip, *Classical Culture and the Idea of Rome in Eighteenth-Century England*. Cambridge, 1997

[Beaufort, L.F. de], *Verhandeling van de vryheit in den burgerstaet*. Tweede druk. Leiden en Middelburg, 1737

Bedaux, Jan Baptist, Agnes Groot en Aernout Hagen, 'Allegorieën van goed bestuur; het decoratieprogramma van het stadhuis van Enkhuizen (1687-1719)', in: *Jaarboek Monumentenzorg. Deel III*. Zwolle en Zeist, 1992

Beoordeling van het Ontwerp van Constitutie voor het Bataefsche volk, door de Nationale Vergadering ter goed of afkeuring aen hetzelve volk voorgedragen, door eenige burgers, zynde repraesentanten van het volk van Nederland. Leiden, 1797

Berg, Maxine, en Elizabeth Eger (red.), *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*. Houndmills en Londen, 2003

Berry, Christopher J., *The Idea of Luxury. A Conceptual and Historical Investigation*. Cambridge, 1994

Blanning, T.C.W., *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660-1789*. Oxford, 2002

[Bosch, Bernardus], *De weelde in Nederland, met opheldernde aanteekeningen en byvoegzels*. Dordrecht, 1784

Brett, Annabel, en James Tully (red.), *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge, 2006

Buijnsters, P.J., *Spectatoriale geschriften*. Utrecht, 1991

Burg, F.H. van der, en H. Boels (red.), *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland. De verklaring van de rechten van de mens en van de burger van 31 januari 1795 toegelicht en vergeleken met Franse en Amerikaanse voorgangers*. Leiden, 1994

Calhoun, Craig (red.), *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Mass. en Londen, 1992

[Capellen tot den Pol, Joan Derk van der], *Aan het volk van Nederland*. Z.p., z.j. [1781]

Cras, H.C., 'Korte en beknopte historische en wijsgeerige beschouwing van de lotgevallen der volkeren, van den beginne der wereld tot de geboorte van Christus. Voorgelezen in de Amsterdamsche maatschappij: Felix Meritis, in den jare 1793', in: J.M. Kemper (red.), *Nagelatene verhandelingen en redevoeringen van Mr. H.C. Cras*. 2 dln. Amsterdam, 1822

Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland. Eerste deel. Den Haag, 1796

Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland. Tweede deel. Den Haag, 1796

DeLuna, D.N. (red.), *The Political Imagination in History. Essays concerning J.G.A. Pocock*. Baltimore, 2006

Desportes, Ulysse, 'Giuseppe Ceracchi in America and his Busts of George Washington', in: *The Art Quarterly*, 26 (1963) 140-179

Desportes, Ulysse, 'Ceracchi's Design for a Monument', in: *The Art Quarterly*, 27 (1964) 475-489

Dijk, E.A. van, J. Trijsburg, W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink (red.), *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen 1741-1784*. Zwolle, 1984
Dijn, Annelien de, *French Political Thought from Montesquieu to Tocqueville. Liberty in a Levelled Society?* Cambridge, 2008
Dunk, Thomas H. von der, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland*. Amsterdam, 2007
Duyvendijk, A.J. van, *De motivering van de klassieke vorming. Een historisch-paedagogische studie over twee eeuwen*. Groningen en Jakarta, 1955
Eerenbeemt, H.F.J.M van den, 'Bernard Bosch: Nutsfiguur, schrijver en politicus', in: *De Gids*, 1971, 489-499
Eikema Hommes, Margriet van, en Piet Bakker, 'Hoogachtbaarheid en ontzaglijke grootheid. De burgemeesterskamer van het stadhuis van Enkhuizen', in: Henk van Nierop, Ellen Grabowsky, Anouk Janssen, e.a. (red.), *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw*. Zwolle en Amsterdam, 2008
Fremantle, Katharine, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*. Utrecht, 1959
Frijhoff, W.Th. M., *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels à partir des registres universitaires*. Amsterdam, 1981
Fritzsche, Peter, *Stranded in the Present. Modern Time and the Melancholy of History*. Cambridge, Mass. en Londen, 2004
Gay, Peter, *The Enlightenment. An Interpretation*. 2 dln. New York, 1966-1969
Gerretzen, J.G., *Schola Hemsterhusiana. De herleving der Grieksche studieën aan de Nederlandse universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*. Nijmegen en Utrecht, 1940
Goossens, Evert-Jan, *Schat van beitel en penseel. Het Amsterdamse stadhuis uit de Gouden Eeuw*. Zwolle, 1996
Goslinga, W.J., *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen*. Den Haag, 1936
Gou, L. de (red.), *Het Plan van Constitutie van 1796. Chronologische bewerking van het archief van de eerste constitutiecommissie ingesteld bij decreet van de Nationale Vergadering van 15 maart 1796. Met een facsimile uitgave van het Plan van Constitutie*. Den Haag, 1975
Grijzenhout, Frans, en Carel van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud. Neoclassicisme in Nederland 1785-1800*. Zwolle, 1989
Haan, Maria Helena de, *Adriaan Loosjes*. Utrecht, 1934
Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Őffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bűrgerlichen Gesellschaft*. Neuwied am Rhein, 1962
Haitsma Mulier, E.O.G., '"Hoofsche papegaaien" of "redelyke schepsels": geschiedschrijvers en politiek in de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102 (1987) 450-475
Haitsma Mulier, E.O.G., C.L.Heesakkers, P.J. Knegtmans, A.J. Kox en T.J. Veen (red.), *Athenaeum Illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877*. Amsterdam, 1997
Hermans, Lex, *'Alles wat zuilen heeft is klassiek.' Classicistische ideeën over bouwkunst in Nederland, 1765-1850*. Rotterdam, 2005

Hietbrink, A., 'De deugden van een vrije republiek: opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse republiek', in: P. den Boer (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*. Amsterdam, 2001
Honour, Hugh, *Neo-Classicism*. Harmondsworth, 1977
Irwin, David, *Neoclassicism*. Londen, 1997
Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford, 2001
Israel, Jonathan I., *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*. Oxford, 2006
Jacob, Margaret C., en Wijnand W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution*. Ithaca en Londen, 1992
Jainchill, Andrew, *Reimagining Politics after the Terror. The Republican Origins of French Liberalism*. Ithaca en Londen, 2008
Jong Hzn., M. de, *Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Staatkundig levensbeeld uit de wordingstijd van de moderne democratie in Nederland*. Groningen en Den Haag, 1921
Kalyvas, Andreas, en Ira Katznelson (red.), *Liberal Beginnings. Making a Republic for the Moderns*. Cambridge, 2008
Klashorst, G.O. van de, H.W. Blom en E.O.G. Haitsma Mulier, *Bibliography of Dutch Seventeenth-Century Political Thought. An Annotated Inventory, 1581-1710*. Amsterdam en Maarssen, 1986
Klein, S.R.E., 'Republikanisme en patriottisme. Rutger Jan Schimmelpenninck en de klassieke wortels van het republikeinse denken (1784-1785)', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 106 (1993) 179-207
Klein, S.R.E., *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam, 1995
Kloek, Joost, en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag, 2001
Kossmann, E.H., *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*. Amsterdam, 1960
Lancée, J.A.L. (red.), *Mythe en Werkelijkheid. Drie eeuwen Nederlandse geschiedbeoefening (1600-1900)*. Utrecht, 1979
Leeb, I. Leonard, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution. History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800*. Den Haag, 1973
Levy, Jacob T., 'Beyond Publius: Montesquieu, Liberal Republicanism and the Small-Republic Thesis', in: *History of Political Thought*, 27 (2006) 50-90
Loosjes Pz., Adriaan, *Romeinsche antieken van vrijheids- en vaderlandsliefde*. Haarlem, 1798
Luzac, Elie, *Hollands Rykdom, behelzende den Oorsprong van de Koophandel, en van de Magt van dezen Staat, etc.* 4 dln. Leiden, 1780-1783
[Luzac, Elie], *Reinier Vryaarts Openhartige Brieven, Om te dienen tot opheldering en regte kennis van de Vaderlandsche Historie, etc.* 12 dln. Z.p., z.j. [1781-1784]
[Luzac, Elie], *De Vaderlandsche Staatsbeschouwers, overweegende alles wat'er binnen en buiten het Vaderland omgaat en tot deszelfs belang betrekking heeft*. 4 dln. Z.p., z.j. [1784-1788]

Luzac, Johan, *Redevoering ten betooge, dat de geleerdheid de voedster is der burgerdeugd, vooral in een vry gemeenebest; openlyk uitgesprooken, by het plechtig aanvaarden van het hoogleeraarsampt in de Grieksche taale, en vaderlandsche geschiedenis, aan 's lands hooge schoole te Leyden. Den xxiv van herfstmaand 1785. Uit het Latyn vertaald door Jan de Kruyff*. Leiden, 1786

Luzac, Johan, *Socrates als burger beschouwd, in eene plechtige redevoering, uitgesproken op den 21. Februari 1795, bij het nederleggen van 't Rectoraat der Hollandsche universiteit. Door den zelven uit het Latijn vertaald, met bijvoeging van eenige aanmerkingen en ophelderingen, bijzonder eener korte schets van 't Atheensch staats-bestuur, en eener verhandeling en 't gebruik van 't woord aristocratie, tot op onzen tijd*. Leiden, 1796

Meersch, J.B. van der, *Verhandeling over den invloed van het volk op het bestuur. Voorgelezen te Amsterdam, in de maatschappije Felix Meritis. Op den 22 januarij 1795. Het eerste jaar der Bataavsche vrijheid*. Leiden, 1795

Millar, Fergus, *The Roman Republic in Political Thought. The Menahem Stern Jerusalem Lectures*. Hannover en Londen, 2002

Montesquieu, Ch. de Secondat, baron de, *De l'Esprit des Loix. Nouvelle Edition. Revue, corrigée, et considerablement augmentée par l'Auteur. Avec des Remarques Philosophiques et Politiques d'un Anonyme [E. Luzac], qui n'ont point encore été publiées*. 4 dln. Amsterdam en Leipzig, 1763

Mossé, Claude, *L'antiquité dans la révolution française*. Parijs, 1989

Nelson, Eric, *The Greek Tradition in Republican Thought*. Cambridge, 2004

Nijenhuis, I., 'De weelde als deugd?', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 24 (1992) 45-56

Okel, Hugo Sebastiaan, *Der Bürger, die Tugend und die Republik. 'Bürgerliche Leitkultur' in den Niederlanden im 18. Jahrhundert im Spiegel der Moralischen Wochenschriften*. Ongepubliceerde dissertatie Universiteit Trier, 2004

Otterspeer, Willem, *Groepsportret met Dame II. De vestiging van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775*. Amsterdam, 2002

Otterspeer, Willem, *Groepsportret met Dame III. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1876*. Amsterdam, 2005

Parker, Harold T., *The Cult of Antiquity and the French Revolutionaries. A Study in the Development of the Revolutionary Spirit*. New York, 1965 (oorspr. 1937)

Ploeg, Kees van der, 'Representatieve aspecten van het raadhuis in de Nederlanden', in: Johann-Christian Klamt en Kees Veelenturf (red.), *Representatie. Kunsthistorische bijdragen over vorst, staatsmacht en beeldende kunst, opgedragen aan Robert W. Scheller*. Nijmegen, 2004

Pocock, J.G.A., *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, 1975

Pocock, J.G.A., *Barbarism and Religion*. 4 dln. Cambridge, 1999-2005

Popkin, Jeremy D., *News and Politics in the Age of Revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde*. Ithaca en Londen, 1989

Rawson, Elisabeth, *The Spartan Tradition in European Thought*. Oxford, 1969

Reinsma, R., 'Martinus Stuart (1765-1826). Geschiedschrijver des Rijks', in: *De Negentiende Eeuw*, 5 (1981) 31-41

De republikein. 3 dln. Amsterdam, [1795-1797]

Richard, Carl J., *The Founders and the Classics. Greece, Rome, and the American Enlightenment*. Cambridge en Londen, 1994
Robbins, Caroline, *The Eighteenth-Century Commonwealthman. Studies in the Transmission, Development, and Circumstance of English Liberal Thought from the Restoration of Charles II until the War with the Thirteen Colonies*. Cambridge, Mass., 1959
Roberts, Jennifer Tolbert, *Athens on Trial. The Antidemocratic Tradition in Western Thought*. Princeton, 1994
Roelevink, J., *Gedicteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839*. Amsterdam en Maarsen, 1986
Rynck, Patrick de, en Andries Welkenhuysen, *De Oudheid in het Nederlands. Repertorium en bibliografische gids voor vertalingen van Griekse en Latijnse auteurs en geschriften*. Baarn, 1992
Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004
Schama, Simon, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813*. New York, 1977
Schimmelpenninck, G., *Rutger Jan Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*. 2 dln. Den Haag en Amsterdam, 1845
Schimmelpenninck, R.J., *Verhandeling over eene wel ingerigte volksregering. Uit het Latyn vertaald door Mr. A.B. Swart*. Leiden, 1785
Schöffer, I., 'Een Leids hoogleraar in politieke moeilijkheden. Het ontslag van Johan Luzac in 1796', in: J.F. Heijbroek, A. Lammers en A.P.G. Jos van der Linde (red.), *Geen schepsel wordt vergeten. Liber amicorum voor Jan Willem Schulte Nordholt ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*. Amsterdam en Zutphen, 1985
Schöffer, I., 'Een kortstondig hoogleraarschap. Johan Valckenaer in Leiden 1795-1796', in: S. Groenveld, M.E.H.N. Mout en I. Schöffer (red.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden*. Amsterdam, 1985
Schulte Nordholt, J.W., *Voorbeeld in de verte. De invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland*. Baarn, 1979
Sekora, John, *Luxury. The Concept in Western Thought, Eden to Smollett*. Baltimore en Londen, 1977
Sellers, M.N.S., *American Republicanism. Roman Ideology in the United States Constitution*. Houndmills en Londen, 1994
Shackleton, Robert, *Montesquieu. A Critical Biography*. Oxford, 1961
Shalev, Eran, *Rome Reborn on Western Shores. Historical Imagination and the Creation of the American Republic*. Charlottesville en Londen, 2009
Sillem, J.A., *Het leven van Mr. Johan Valckenaer (1759-1821)*. 2 dln. Amsterdam, 1883
Skinner, Quentin, *The Foundations of Modern Political Thought*. 2 dln. Cambridge, 1978.
Skinner, Quentin, *Liberty before Liberalism*. Cambridge, 1998
Skinner, Quentin, *Hobbes and Republican Liberty*. Cambridge, 2008

Streng, J.C., '"O heerlijk Staatsjuweel van Overijssel." Reacties op het werk en de persoon van Rabo Herman Schele (1622-1662), in dicht en ondicht', in: *Overijsselse Historische Bijdragen*, 109 (1994) 87-101
Stuart, M., *Romeinsche geschiedenissen*. 30 dln. Utrecht en Amsterdam, 1793-1810
Theunisz, Joh., *Het stadhuis te Enkhuizen. Uit de opkomst en val eener Hollandsche koopstad*. Assen, 1927
Valckenaer, Johan, *Redevoering over de plichten van een Bataavsch burger, vooral bij eene staatsomwenteling. Uitgesprooken in de Academie van Leide op den x october 1795. Ter aanvaarding van zijnen post als gewoon hoog-leeraar in het algemeen, volken- en staats-recht. Uit het Latijn vertaald door G.C.C. Vatebender*. Gouda, 1796
Velema, Wyger R.E., *Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic. The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)*. Assen en Maastricht, 1993
Velema, Wyger R.E., 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw', in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen, 1998
Velema, Wyger R.E., *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought*. Leiden en Boston, 2007
Venturi, Franco, *Utopia and Reform in the Enlightenment*. Cambridge, 1971
Verbeek, A.J., *Historie der Spartanen tot na den dood van den jongen Agis, den ongelukkigen verdediger van de grondwettige regeringsvorm van zyn Vaderland*. Tweede druk. Dordrecht, 1788
Vreede, G.W. (red.), *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten (1737-1800)*. 4 dln. Middelburg, 1874-1877
Vuyk, Simon, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998
Vuyk, Simon, 'De republikein van Jan Konijnenburg (februari 1795-augustus 1797)', in: Pieter van Wissing (red.), *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*. Nijmegen, 2008
Waal, H. van de, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500-1800. Een iconologische studie*. 2 dln. Den Haag, 1952
[Wacker van Zon, Petrus de], *Anonymus Belga, De Adel*. Z.p., 1786
Wessels, L.H.M., *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie*. Den Haag, 1996
Wille, R.M., *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*. Zutphen, 1937
Winterer, Caroline, *The Culture of Classicism: Ancient Greece and Rome in American Intellectual Life, 1780-1910*. Baltimore, 2004
Wissing, Pieter van, '"Heethooftige en speculateur". Petrus de Wacker van Zon (1758-1818)', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 24 (1992) 175-199
Wolff, Charlotta, *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca. 1740-1790)*. Helsinki, 2008
Worden, Blair, 'Marchamont Nedham and the Beginnings of English Republicanism, 1649-1656', in: David Wootton (red.), *Republicanism, Liberty, and Commercial Society 1649-1776*. Stanford, 1994

Zillesen, Cornelis, *Onderzoek naar de oorzaken van de opkomst, het verval en herstel, der voornaamste oude en hedendaagsche volken*. Utrecht, 1781
Zwitser, H.L., 'De militaire dimensie van de patriottenbeweging', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten*. Amsterdam, 1987